

ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ПЕРШИЙ КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД (1886-1894 РР.): СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто питання щодо висвітлення сучасними українськими істориками процесу формування наукових поглядів М. Грушевського в період навчання в Київському університеті. Аналіз праць І. Верби, І. Гирича, Я. Дашковича, В. Смоля, П. Соханя, В. Тельвака, Ю. Шаповала та інших надав можливість більш комплексного розгляду цієї проблеми, адже це був період становлення визначного історика як вченого.

Ключові слова: сучасна історіографія, грушевськознавство, формування наукових поглядів, перший київський період, історіографічні оцінки.

В статье рассмотрен вопрос об освещении современными украинскими историками процесса формирования научных взглядов М. Грушевского в период обучения в Киевском университете. Анализ работ И. Вербы, И. Гирича, Я. Дашкевича, В. Смоля, П. Соханя, В. Тельвака, Ю. Шаповала и других предоставил возможность более комплексного рассмотрения этой проблемы, так как это был период становления выдающегося историка как ученого.

Ключевые слова: современная историография, грушевсковедение, формирование научных взглядов, первый киевский период, историографические оценки.

The article deals with formation of M. Grushevskyi's scientific views at the time of learning at Kyiv University as highlighted by the modern Ukrainian historians. Analysis of the works by I. Verba, I. Gyrytch, Y. Dashkovich, V. Smolyi, P. Sokhan, V. Tel'vak, Y. Shapoval and others has made it possible to introduce a more comprehensive approach to the highlight of the problem since the period under research was the formation period for the outstanding historian.

Key words: modern historiography, Grushevskyi studies, formation of scientific views, First Kyiv Period, historiography-based evaluations.

М. Грушевський – видатний український історик кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., його наукова спадщина перебуває в центрі уваги українських історіографів. У радянській історіографії було накладено ідеологічне табу на об'єктивне вивчення його наукової діяльності. Сучасні вітчизняні історики здійснюють велику дослідницьку роботу, розвиваючи основні напрями грушевськознавства як спеціального напрямку історичних досліджень, який вивчає проблеми наукової діяльності Михайла Сергійовича. В їхніх працях продовжуються активні студії щодо аналізу наукової творчості Великого українця. Великий історіографічний інтерес у сучасних істориків викликає питання щодо формування наукових поглядів М. Грушевського, адже важливо з'ясувати, як відбувалося становлення вченого, його теоретичних концепцій.

Зазначене питання з історіографічної точки зору висвітлювалося недостатньо. У вступній статті до збірки наукових праць на пошану Л. Винара «На службі Клію» А. Жуковський окремо зупинився на студії ювіляра щодо діяльності Михайла Грушевського як історика, історіографа, творця наукової історії України. А. Жуковський підкреслив, що Л. Винар всебічно проаналізував різні аспекти наукових студій М. Грушевського, а тому і в Україні, й на Заході його вважають засновником грушевськознавства [14, с. 29].

Один із авторитетних українських дослідників цього напрямку Р. Пиріг у рецензії на монографію Ю. Шаповала та І. Верби, присвячену Михайлу Грушевському, зазначив, що автори дослідження доволі повно висвітлили в літературі та джерелах університетську добу як процес перетворення

надзвичайно обдарованого й працьовитого студента на талановитого науковця. Рецензент підкреслив, що авторам вдалося показати значення професора В. Антоновича в оволодінні студентом М. Грушевським інструментарієм наукових студій, сприйняття методологічних засад його історичної школи. Відзначено вплив представників європейського позитивізму (О. Конта, Г. Спенсера та ін.) на формування світоглядних позицій молодого вченого.

Р. Пиріг стверджував, що автори не обходять і такий факт біографії М. Грушевського, як його більш пізня критична оцінка значення Київського університету для підготовки до наукової діяльності. На думку рецензента, Ю. Шаповал та І. Верба вважають, що це було зроблено з позицій зрілого вченого, знайомого з європейською системою освіти. Дослідники все ж наголошують, що саме Київський університет, історична школа В. Антоновича стали платформою потужного старту майбутнього професора [24, с. 224].

Безумовний історіографічний інтерес викликає рецензія В. Крота на працю сучасних грушевськознавців Вікторії та Віталія Тельвак, присвячену Михайлу Грушевському як досліднику української історіографії. Рецензент зазначив, що автори відзначили великий вплив на формування світогляду М. Грушевського українських істориків М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича та М. Драгоманова. Рецензент вказав, що дослідники на основі щоденникових записів, конспектів, бібліотечних реєстрів проаналізували коло читацьких уподобань історика. Спираючись на це, вони дійшли висновку про важливість університетських курсів, наполегливої праці молодого М. Грушевського для формування в нього рис професійного історика [20, с. 471].

Короткий огляд існуючих історіографічних праць свідчить, що питання формування наукових поглядів М. Грушевського з історіографічної точки зору ще не знайшло належного висвітлення. Метою статті є аналіз стану вивчення в сучасній українській історіографії питань формування наукових поглядів Михайла Грушевського.

Сучасна історіографія, присвячена досліджуваній проблемі, значна та різноманітна. У працях багатьох істориків дається характеристика першого київського періоду наукової діяльності Михайла Грушевського. Провідні українські вчені (І. Верба, І. Гирич, Я. Дашкович, Я. Калакура, І. Колесник, В. Смолій, П. Сохань, В. Тельвак, Ю. Шаповал та інші) залучаються до вивчення наукової спадщини М. Грушевського. Це знайшло відображення в узагальнюючих працях та навчальних посібниках з української історіографії, історії України кінця XIX – початку XX ст., у біографічних та спеціальних студіях про наукову діяльність Михайла Сергійовича.

Заслугове на увагу монографія відомого українського історика Віталія Тельвака, яка присвячена висвітленню творчої спадщини М. Грушевського в працях його сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Для написання свого дослідження

автор долучив широке коло джерел (рецензії на наукові та науково-популярні праці М. Грушевського, матеріали дискусій довкола наукових творів ученого, які розгорталися в українській, російській, польській, чеській спеціальній літературі; публіцистику) [28, с. 16-17].

У першому розділі своєї ґрунтовної праці дослідник зазначив, що вже в цей ранній період формування професійної особистості М. Грушевського поступово створювався його образ як продовжувача традиційних народницьких та творця нових українських національних підходів до інтерпретації ключових подій і фактів минулого. В. Тельвак вважає, що дехто з сучасників пояснював це лише приналежністю М. Грушевського до школи В. Антоновича, інші ж, особливо російські та польські історики, наголошували на його українофільських симпатіях [28, с. 39].

Не менш цікавою є монографія В. Тельвака у співавторстві з польським дослідником Р. Новацьким. Автори синтетичної наукової біографії видатного діяча намагалися охопити весь спектр його життя та діяльності. Ними були опрацьовані архівні матеріали та публікації документів, передусім наукові та публіцистичні праці самого М. Грушевського. Особливу цінність для цього дослідження мають нещодавно віднайдені гімназійні та студентські реферати вченого, що надзвичайно важливі для розуміння витоків його світоглядних ідей та перших кроків у науці [22, с. 7].

В. Тельвак та Р. Новацький опрацювали різноманітні автобіографічні матеріали, а також щоденники та мемуари вченого, епістолярну спадщину, дослідницький доробок попередників [22, с. 8]. Підсумовуючи чинники, які впливали на формування наукових поглядів Михайла Грушевського в роки навчання в Київському університеті, а саме цьому періоду присвячений другий розділ монографії, вчені зазначили, що В. Антонович, В. Іконников, І. Лучицький допомогли студенту М. Грушевському краще зорієнтуватися у безмежжі наукових проблем та відкрили перед ним дослідницькі перспективи різноманітних історіографічних шкіл і напрямів [22, с. 117]. Завдяки самоосвіті молодий М. Грушевський перебував у курсі тогочасних історіографічних пошуків, виробляючи власну оригінальну систему історіософських та методологічних поглядів. Під керівництвом В. Антоновича історик-початківець звів до системи різноманітні методологічні ідеї [22, с. 118].

Більшість сучасних українських дослідників майже однотайна в оцінці впливу київської історичної школи документалістів взагалі та визначного історика В. Антоновича, зокрема на формування наукових поглядів студента М. Грушевського. Намагаючись розглянути це достатньо складне питання, сучасні історики детально з'ясували різні аспекти формування майбутнього вченого та виклали своє бачення цього процесу.

Серед сучасних досліджень у сфері грушевськознавства особливе місце посідає праця Ю. Шапо-

вала та І. Верби. У кількох розділах цього узагальнюючого біографічного нарису зроблена спроба на підставі аналізу студій попередників, залучення маловідомих документів відтворити наукову та науково-організаційну діяльність М. Грушевського. На думку вчених, ідейною настановою В. Антоновича було відполщення та відросійщення українського історичного процесу і, принаймні в початковий період, наукової кар'єри М. Грушевський, як зауважили автори нарису, дотримувався цього принципу. Також для утвердження традиції документалізму в національній історичній думці Володимир Боніфатійович стверджував принцип ретельного відбору та опрацювання документів, і це, як зазначають дослідники, справило великий вплив на молодого вченого [33, с. 29].

Прихильниками такої точки зору можна вважати В. Чижка [33, с. 27], М. Капраля [18, с. 166-167], М. Бандрівського [1, с. 43], П. Соханя [27, с. 20], І. Бутича [3, с. 50], І. Вербу [4, с. 112]. М. Бандрівський зазначав, що любов до предметної старовини у М. Грушевського пробудилася рано, ще в студентські роки [1, с. 43]. Досліджуючи це питання, І. Верба з'ясував що вперше гімназист М. Грушевський заочно познайомився з працями свого майбутнього вчителя на сторінках часопису «Киевская старина», які справили на нього велике враження [4, с. 112]. Думка про необхідність глибоких знань з історії українського народу, як вважають Ф. Шевченко та В. Смолій, привела М. Грушевського до Київського університету [32, с. 346]. М. Капраль підкреслив, що там М. Грушевський не тільки перейняв але й продовжив традиції археографічної роботи свого вчителя [18, с. 166-167]. О. Кузьмінець, проаналізувавши цей період у житті молодого М. Грушевського, зауважив, що саме тоді він знайомився з методологією історичного дослідження провідних світових і вітчизняних учених – від батька історії Геродота до фундаторів української культури й науки. У цій справі йому в пригоді стало знання мов: старих (латинської й грецької) та нових (німецької, французької, англійської, польської) [21, с. 191].

І. Загорний констатував, що на формуванні наукових та суспільно-політичних поглядів студента М. Грушевського відбився вплив не тільки професора В. Антоновича, але також і громадівців [15, с. 180]. Київська громада того часу, зауважив дослідник О. Кузьмінець, об'єднувала цвіт тогочасного українства – В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Чубинського, І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка [21, с. 191].

Ю. Шаповал та І. Верба зазначили, що дійсну джерелознавчу практику М. Грушевський пройшов під керівництвом відомого історика та археографа В. Іконникова, ознайомившись із комплексним джерелознавством, текстологією і завдяки цьому, досяг справді академічного рівня [31, с. 28]. Дослідники вважають, що наукова підготовка М. Грушевського, видання ним збірників документів і праць, заснованих на джерелах, формували його народ-

ницький світогляд поєднаний із позитивізмом [31, с. 36]. Цікавою є думка Я. Верменич стосовно спадкоємності історико-географічного підходу, який демонстрував М. Костомаров, мав подальший розвиток у працях В. Антоновича і виявився також, потім у студіях М. Грушевського [6, с. 92].

Вплив Київської історичної школи В. Антоновича на молоді наукові сили, відзначив О. Кіян, підкреслюючи її подвійну функцію – загально-освітню та дослідницьку [19, с. 159]. За образним виразом Я. Дашкевича, професор В. Антонович завжди залишався «людиною в тіні», але саме він був ідейним натхненником М. Грушевського, який з'явився у Львів, принаймні, з двома задумами в голові – фундаментальна «Історія України-Руси» та Українська академія наук [13, с. 94].

Викликає інтерес спеціальна праця Л. Зашкільняка, присвячена періоду навчання М. Грушевського у Київському університеті (1886-1894 рр.). Автор використав багато різних матеріалів гімназичного періоду, які збереглися у фонді Грушевських, проаналізував щоденник 1883-1884 рр., чисельні публікації попередників. Це надало можливість досліднику відтворити світогляд, психічний стан молодого науковця.

З іншого боку, історик розглянув атмосферу, яка склалася навколо Київського університету, коли після студентських заворушень 1884 р. у зв'язку з 50-річчям його утворення цей ВНЗ був зачинений. Того року було запроваджено новий університетський статут, який по суті скасовував традиційну автономію університетів, нав'язував обов'язкову програму гуманітарних студій, в яких переважали давні мови – грецька і латинська – і предмети, котрі повинні були відволікати студентів від сучасних проблем. В університеті панувала атмосфера переслідувань [18, с. 224].

Л. Зашкільняк із подробицями виклав суперечливість обставин, в яких опинився юний М. Грушевський: внутрішнього душевного зламу та зовнішнього смутного часу, що панував тоді у стінах університету. Розраду Михайло знаходив у слові Божому. На думку дослідника, глибока релігійність цих років мала могутній вплив на світогляд майбутнього вченого і громадського діяча [16, с. 230]. Підтвердженням цього є щоденникові записи, які відкрили духовний світ молодій людині в усіх проявах світської боротьби і релігійного смирення [16, с. 11-24].

Л. Зашкільняк відзначив прикру колізію, яка трапилася з випускником Тифліської гімназії М. Грушевським напередодні випускних іспитів. Також цей випадок розглянули Р. Новацький і В. Тельвак [22, с. 53], Л. Рудницький [26, с. 263]. Сам Михайло цей випадок називав «катастрофою», іспити він склав успішно, але золотої медалі був позбавлений. Крах надій і амбіцій залишив глибокий слід у психіці і поведінці 20-річного юнака. Вони, на думку історика, стали причиною крайнього песимізму, ще більшої замкнутості та суворого аскетизму, ці моменти дуже важливі для розуміння майбутніх студентських років М. Грушевського.

Великий інтерес як історіографічні джерела для з'ясування проблеми формування його наукових поглядів становлять студії засновника грушевськознавства Л. Винара. Залучивши широке коло різноманітних джерел особового характеру (епістолярну спадщину, щоденники, автобіографії М. Грушевського), вчений всебічно проаналізував процес формування його наукового світогляду.

Л. Винар зазначив, що М. Грушевський успадкував від М. Костомарова, В. Антоновича та інших вчених XIX–XX ст. ідею народництва, яка мала, на думку засновника грушевськознавства, безпосередній вплив на формування історіософської концепції та світогляду Михайла Сергійовича. Але як В. Антонович, так і його учень розвивали свої наукові та політичні концепції на основі ідей кирило-мефодіївців [8, с. 17]. Л. Винар вважає, що відповідно до розробленої ним періодизації, в перший київський період (1886–1894 рр.) відбулося формування наукових поглядів М. Грушевського, і вирішальним чинником цього процесу був вплив київської історичної школи документалістів. М. Грушевський був не тільки спадкоємцем її надбань, але також, як наголошував Л. Винар, розвивав методологічну основу історичних досліджень [8, с. 16].

Особливо дослідник звернув увагу на те, що в цей період Михайло дуже ґрунтовно опрацював архівні матеріали, а це пізніше дало позитивні результати під час написання «Історії України-Руси». Крім того, досліджуючи зазначене питання, Л. Винар підкреслив, що головний вплив на формування світогляду майбутнього вченого мали два його «хрещених батька»: В. Антонович у науковій праці, а О. Кониський у громадській діяльності. Внаслідок цього наукова діяльність стала невід'ємною від громадської праці, що мало підтвердження вже в ранніх студентських наукових студіях Михайла Сергійовича. Такої ж думки дотримуються історики Г. Бурлака [2, с. 14], І. Гирич [10, с. 49], Ю. Шаповал та І. Верба [31, с. 28].

Іншу думку висловив В. Ващенко, зазначивши, що М. Грушевський сформувався не стільки під впливом попередників-народників (В. Антоновича та О. Кониського), скільки на «класичних взірцях античної думки». В. Ващенко вказав, що сучасники, вважаючи М. Грушевського спадкоємцем «народника» В. Антоновича, відмовляються бачити в його творчості більш глибокі корені класичної думки [4, с. 238].

Серед праць представників діаспорної історіографії, пов'язаних із висвітленням наукової діяльності Михайла Грушевського, важливе місце посідають дослідження О. Прицака. Вчений розглянув процес формування світогляду та історіософії Михайла Сергійовича на тлі розвитку української історіософії другої половини XIX ст. Він критично проаналізував літературу з питань наукової діяльності майбутнього історика, і це дало можливість для більш ґрунтовного висвітлення різних аспектів формування наукових поглядів молодого історика. Як і інші представники діаспори, О. Прицак особливо відзначив вплив В. Антоновича на процес становлення М. Грушевського-вченого [25, с. XLVII–LI]. Вчений також підкреслив, що Михайло Сергійович був спадкоємцем історичних візій М. Костомарова, а опісля й політично-історичних ідей М. Драгоманова. Характеризуючи зарубіжні історіософські впливи, О. Прицак зазначив, що позитивісти Г. Бокль, О. Конт та Г. Спенсер змінювали теологічно-метафізичний світогляд М. Грушевського [25, с. LIII–LIV].

Отже, розглянувши висвітлення проблеми формування наукових поглядів М. Грушевського в працях сучасних українських дослідників, необхідно відзначити, що у наш час з'являються чисельні студії з цього питання, все більше вчених долучаються до його вивчення. Аналіз праць І. Верби, І. Гирича, Я. Дашковича, В. Смоля, П. Соханя, В. Тельвака, Ю. Шаповала та інших істориків дозволив більш комплексно висвітлити чинники, які визначили засади формування наукової концепції Михайла Сергійовича. Історіографічний аналіз проблеми виявив, що на наукові погляди історика безперечний вплив мали здобутки видатних представників української історіографії XIX ст. М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, київська історична школа документалістів на чолі з В. Антоновичем (науковим керівником М. Грушевського). Певний вплив на М. Грушевського мала також історіософська та політична ідея народництва, яка бере початок від кирило-мефодіївців, а також погляди західноєвропейських позитивістів О. Конта, Г. Спенсера, Г. Бокля. З'ясовано, що на формування суспільно-політичних поглядів М. Грушевського в цей період мала Київська громада, яка об'єднувала цвіт тогочасного українства. Історіографічний аналіз означеної проблеми показує, що вона потребує більш глибокого спеціального історичного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандрівський М. Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського / М. Бандрівський // Михайло Грушевський : Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 43–49.
2. Бурлака Г. Продовження діалогу. Листування Михайла Грушевського. / Ред. Л. Винар; упоряд. : Г. Бурлака, Н. Лисенко. Т. III. – Київ-Нью-Йорк : УІТ, 2006. – 718 с.
3. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф / І. Бутич // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 50–58.
4. Верба І. Михайло Грушевський – гімназист / І. Верба // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 111–116.

5. Верба І. Грушевський Михайло Сергійович / І. Верба // Енциклопедія історії України: [в 5 т.] – Т. 2 : Г – Д / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2005. – 528 с.
6. Верменич Я. Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні / Я. Верменич // Український історик (УІ). – 1998. – № 2. – С. 92–101.
7. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича / Л. Винар // УІ. – 1966. – № 3-4. – С. 26–32.
8. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України / Л. Винар // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : «НТШ», 1994. – С. 13–32.
9. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М. Грушевського / І. Витанович // Український історик. – Ч. 1-2. – Нью-Йорк, 1966. – С. 32–51.
10. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського / І. Гирич. – Львів : Світ, 2002. – . – Грушевський М. С. Твори: [у 50 т.] / [редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань]. – 2002. – С. 47–62.
11. Гирич І. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин / І. Гирич // Український історичний журнал (УІЖ). – 2006. – № 5. – С. 35–67.
12. Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.) / Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центральний державний історичний архів України м. Львів, 1997. – 261 с.
13. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський : Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 93–102.
14. Жуковський А. Любомир Винар: життя, діяльність і творчість // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. – С. 29.
15. Загорний І. Короткий нарис української історіографії / І. Загорний. – К. : Варта, 2007. – 200 с.
16. Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) / Л. Зашкільняк // Грушевський М. С. Щоденник (1886 – 1894 рр.). – К., 1997. – С. 222–255.
17. Зашкільняк Л. М. Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) / Л. Зашкільняк // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Львів, 1995. – С. 114–138.
18. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя. (1894-1914) / М. Капраль // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів. 24-25 жовтня 1994. Нью-Йорк – Львів, 1995. – 256 с.
19. Кіян О. Ідейно-політичні та методологічні позиції київської історичної школи Володимира Антоновича. / О. Кіян // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 159–174.
20. Крот В. [Рец. на:] Тельвак Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. – Київ – Дрогобич, 2005. – 334 // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Ч.1. – 499 с.
21. Кузьмінець О. Михайло Грушевський // Історія України в особах: XIX-XX ст. / [П. Войцехівська (кер. Авт. Кол.). В. Абліцов, О. Божко та ін.]. – К. : Україна, 1995. – С. 188–197.
22. Nowaski Roma Михайло Грушевський на тлі доби / Roman Nowaski, WitalijTelwak. – Перша частина. – Дрогобич – Opole, 2008. – 378 с.
23. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934) // УІ. – 1966. – № 1-2. – С. 6-14.
24. Пиріг Р. [Рец. на:] Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с. // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 223–226.
25. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак. – К. : Наукова думка, 1991. – . – Грушевський М. С. Твори: [у 50 т.] / [редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань]. – 2002. – Т. 1. – С. XL–LXXIII.
26. Рудницький Л. Літературна творчість Михайла Грушевського. / Рудницький Л. // Михайло Грушевський : Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 261–274.
27. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність / П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. . – . – Грушевський М. С. Твори: [у 50 т.] / [редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань]. – Львів : Світ, 2002. – С. 14-46.
28. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В. Тельвак. – Київ-Дрогобич : Вимір, 2008. – 494 с.
29. Тельвак В. Михайло Грушевський у Київському університеті (до проблеми формування теоретико-методологічних поглядів) / В.Тельвак // Український історик. – 2002. – № 1-4. – С. 186–209.
30. Тельвак В. Молодість Михайла Грушевського (до проблеми формування світогляду) / В.Тельвак // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2000. – 6 (14) листопад-грудень. – С. 17–21.
31. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с.
32. Шевченко Ф. М. С. Грушевський : краткий очерк жизни и научной деятельности / Ф.Шевченко, В. Смолій // Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К. : Лыбидь, 1991. – С. 345–365.
33. Чишко В. Видатний історик України / В. Чишко // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 27–29.

Рецензенти: **Гедьо А. В.**, д.і.н., проф.;
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Романцова Н. І., 2012

Дата надходження статті до редколегії 11.12.2012 р.

РОМАНЦОВА Наталя Іванівна, кандидат історичних наук, доцент Маріупольського державного університету